

Т. С. МАРТЬЯНОВА

Тамара Сергіївна Мартьянова, кандидат юридичних наук, головний спеціаліст ТУ ДСА України у Львівській області

ПРЯМА ДІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК УМОВА НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Основною гарантією реалізації будь-якого права людини є дієвий механізм судового захисту. «Подати позов – значить мати право» – ця формула, вироблена римським правом (*actio habere – ius habere*), є доволі актуальною сьогодні, особливо в умовах проведення конституційної реформи в частині правосуддя та забезпечення прав людини в умовах побудови правової держави¹. Підтвердженням цієї фундаментальної формули є те, що згідно з Конституцією України безпосередня дія прав та свобод людини і громадянина перебуває в нерозривному зв'язку з правосуддям, а точніше – забезпечується ним. Конституційна природа права на судовий захист означає, що це право має специфіку, яка визначається його основним призначенням – бути гарантією реалізації всіх інших прав і свобод. Це право абсолютне. У свою чергу, право на судовий захист залежить від організації діяльності органів судової влади, зокрема від рівня забезпечення їх незалежного функціонування.

У зв'язку з тим, що положення про незалежність судової влади належить до основ конституційного ладу, реалізація принципу прямої дії Конституції України має безпосереднє значення для забезпечення формування дієвого механізму захисту суб'єктивних прав. У юридичній науці посилено увагу до питань про значення реалізації прямої дії Конституції для формування дієвих механізмів захисту суб'єктивних прав. Пряму дію розглядають в ролі соціальної потреби, що означає передусім не застосування, а реалізацію норм Основного Закону, тобто їх виконання і дотримання.

Переважає підхід, згідно з яким можливість судів безпосередньо застосовувати норми Конституції є об'єктивним критерієм самостійності судової влади. Разом із тим не розглядається специфіка нормативно-регулюючого впливу Основного Закону в контексті забезпечення незалежності судів. Розгляд принципу прямої дії Конституції за допомогою аналізу регулюючого впливу нормативно-регулятивних засобів Основного Закону допоможе показати вплив названого принципу на діяльність судової влади, що має значення для формування дієвого механізму захисту суб'єктивних прав.

Необхідно підкреслити, що судова система є одним із основних елементів державного апарату, що забезпечує реалізацію та захист прав і свобод людини і громадянина. В Україні діє принцип поділу влади, що знайшло своє закріплення в Конституції, у якій зазначено, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади незалежні у своїх повноваженнях. Норми Закону України «Про судоустрій та статус суддів» також регламентують питання забезпечення діяльності судів та їх фінансування, спрямовані на забезпечення незалежності судів як окремої гілки державної влади. Цивільним процесуальним законодавством встановлено правило про незалежність суддів і підпорядкування їх тільки Конституції і законам України при здійсненні правосуддя. Процесуальне законодавство передбачає, що суди зобов'язані вирішувати цивільні справи на підставі Конституції України.

На міжнародному рівні питання про незалежність судової влади також не залишилося поза увагою. В Основних принципах незалежності судових органів, прийнятих Конгресом ООН і схвалених резолюціями Генеральної Асамблеї ООН у 1985 р., зазначено, що незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни; судові органи мають компетенцію щодо всіх питань судового характеру². Рекомендація № R (94) 12 Комітету міністрів державам-членам про незалежність, ефективність і ролі суддів, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 р., в якості обов'язків суддів передбачає забезпечення належного застосування закону³.

Аналізуючи зазначені конституційні, законодавчі положення й міжнародні норми, необхідно виділити кілька аспектів незалежності судової влади: інституційний (організаційний) аспект полягає в управлінському та фінансовому відокремленні судової влади від інших гілок влади; змістовний (функціональний) аспект передбачає самостійний розгляд судом конкретної справи, у тому числі виключні повноваження в судовому процесі на основі норм права, що підлягають застосуванню в конкретній справі, що розглядається.

Про існування незалежної судової влади в будь-якій державі можна вести мову лише при одночасній наявності означених складових. Для даної проблеми значення має змістовний (функціональний) аспект незалежності судової влади. Діяльність судів заснована насамперед на правозастосуванні, яке полягає у встановленні фактичних обставин справи, що розглядається, і визначенні норми права, що підлягають застосуванню відповідно до встановлених обставин справи. Вважаємо, що застосування судами нормативного акта тільки після його оцінки на предмет відповідності Основному Закону, загальноновизнаним принципам і нормам між-

народного права і міжнародних договорів допоможе розглядати суд не просто в якості правозастосувача, а як незалежного органу, який застосовує закон з метою здійснення правосуддя, тобто «в пошуках права». При здійсненні правосуддя головним критерієм в оцінці нормативного акта, що підлягає застосуванню в конкретній справі, є відповідність норм такого акта Конституції України, що впливає з вищої юридичної сили Основного Закону. Можливість проведення судами такої оцінки свідчить про присутність у діяльності судів змістовного (функціонального) аспекту незалежності й реалізації одного з основних принципів конституціоналізму – принципу прямої дії Конституції України, який дозволяє судам застосовувати конкретні конституційні положення за допомогою посилання на них у правозастосовних рішеннях.

Питання про незалежність судів та принцип прямої дії Конституції України пов'язані між собою на підставі наступного: по-перше, положення про незалежність (самостійність) судів міститься в Конституції України та належить до основ конституційного ладу, що дозволяє поширити всі властивості Основного Закону і на норми про незалежність судів, у тому числі необхідність забезпечення прямої дії таких норм; по-друге, здійснюючи правозастосовну діяльність, суди повинні враховувати особливий нормативно-регулятивний статус Основного Закону, що включає принцип прямої дії Конституції, виходячи з якого на всіх стадіях здійснення правосуддя судам необхідно керуватися насамперед конституційними положеннями. Разом із тим сформульовані на сьогоднішній день позиції вищих органів судової влади не дозволяють зробити висновок про наявність, наприклад, у судів загальної юрисдикції можливості з реалізації принципу прямої дії Конституції України на стадії визначення правового акта, що підлягає застосуванню в конкретній справі. Конституційний Суд України, що займає, на думку вчених, «чільне місце в системі забезпечення прямої дії Конституції України»⁴ та є «гарантом конституціоналізації правового порядку»⁵, у своїх рішеннях давав офіційне, загальнообов'язкове тлумачення з даного питання⁶, наголосивши на практичній необхідності приведення засад функціонування судової системи відповідно до букви і духу Конституції України, що є визначальним для здійснення судової реформи.

Для судів загальної юрисдикції значну роль в питанні прямої дії Конституції відіграє позиція, відображена в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 97. Проте в разі встановлення в судовому процесі протиріччя правового акта Основному Закону суди не можуть застосувати Конституцію як акт прямої дії, але зобов'язані звертатися в установленому порядку до Конституційного Суду, що не повною мірою відповідає принципу прямої дії Конституції та формуванню функціональної незалежності судів загальної юрисдикції. Відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України» та виходячи з позицій вищих органів судової влади, суди загальної юрисдикції як основні правозастосовні органи щодо захисту прав і свобод людини і громадянина обмежені в можливості й обов'язку, що впливає з Конституції України, забезпечувати при здійсненні своєї компетенції принцип прямої дії конституційних норм. Окреслені позиції Верховного Суду поширюються в рамках підходу, згідно з яким принцип прямої дії Конституції України розглядається в ролі соціального запиту⁸ і означає передусім не застосування, а реалізацію норм Основного Закону, тобто їх виконання й дотримання. Такий погляд на пряму дію Конституції виник у зв'язку з тим, що Конституція містить в собі положення особливого характеру (правові принципи, цілі, завдання, дефініції, презумпції тощо), які, на думку деяких вчених, позбавлені традиційної логічності норми права в силу відсутності деяких її елементів. Але юридичні норми і їх система є лише одним із проявів права як нормативного регулювання. Право не зводиться тільки до норм, існують приписи, що не укладаються в поняття юридичної норми. Правові принципи, дефініції, цілі, завдання, декларації, аксіоми та інші подібні правові регулятори, незважаючи на відсутність гіпотези і санкції, є цілком закінченими одиницями нормативної системи права, вираженими на високому рівні узагальненості і належать до особливих нормативних регуляторів – нормативних узагальнень, які в концентрованому вигляді виражають зміст права⁹.

Саме Конституція стоїть на вершині правової піраміди за кількістю нормативних узагальнень, що містяться в її тексті. Значення конституційних нормативних узагальнень можна простежити в ситуації, коли той чи інший нормативно-правовий акт не містить правових норм і принципів, які дозволяють врегулювати суспільні відносини, що підвищує ризик довільного обмеження прав учасників таких відносин¹⁰. У таких випадках на підставі принципу прямої дії завжди є можливість врегулювати відносини, звернувшись до положень Основного Закону з метою усунення неправомірного обмеження конституційних прав і свобод громадян, адже прогалини в законодавстві не можуть слугувати підставою для такого обмеження. Ця проблема ілюструє необхідність визнання за судами загальної юрисдикції права на здійснення оцінки законодавства на предмет відповідності Конституції та на безпосереднє застосування положень Основного Закону. Інший підхід може призвести до порушення суб'єктивних прав, гарантованих Конституцією.

Пряма дія Конституції є не абстрактною ідеєю, вона пронизує сферу нормативно-правового регулювання, є певною обов'язковою вимогою до поведінки суб'єктів правовідносин, передусім до правозастосувача. Через відсутність у конституційних положеннях структури, схожої до норми права, є ризик, коли деякі суб'єкти не сприймають дані регулятори як реально діючі нормативно-регулятивні засоби. У такій ситуації принцип прямої дії Конституції забезпечує обов'язковий характер нормативно-регулятивних засобів, що містяться в Конституції та регламентують у тому числі питання незалежності судової влади. Виходячи з такого значення нормативно-регулятивних засобів Основного Закону та враховуючи, що головною гарантією реалізації будь-якого права є дієвий механізм судового захисту, вважаємо, що суди повинні мати реальну можливість вирішувати справи на основі Конституції України, у тому числі в разі встановлення протиріччя

між Основним Законом і нормативно-правовим актом, що підлягає застосуванню у конкретній справі. Даний підхід дасть змогу застосувати на практиці принцип прямої дії Конституції і забезпечити реалізацію функціональної незалежності судової влади, особливо судів загальної юрисдикції.

¹ Шемшученко Ю. С. Доктринальні проблеми забезпечення верховенства права в процесі конституційної й судово-правової реформи в Україні / Ю. С. Шемшученко, В. М. Тертишник // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – Ч. 1. – С. 46–52.

² Основні принципи незалежності судових органів. Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_201

³ Незалежність, дієвість та роль суддів : рекомендація № (94) 12 (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_323

⁴ Хотинська-Нор О. З. Теорія і практика судової реформи в Україні : моногр. / О. З. Хотинська-Нор. – К. : Алерта, 2016. – С. 152.

⁵ Подорожна Т. С. Конституційний Суд України як гарант конституціоналізації правового порядку / Т. С. Подорожна // Публічне право. – 2016. – № 3 (23). – С. 84–92.

⁶ Рішення КСУ № 9-зп від 25.12.1997р. у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Р. М., Ярошенко П. П. та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненням жителів міста Жовті води) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97>

⁷ Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>

⁸ Хотинська-Нор О. З. Теорія і практика судової реформи в Україні : моногр. / О. З. Хотинська-Нор. – К. : Алерта, 2016. – С. 34, 152.

⁹ Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : моногр. / Т. С. Подорожна. – Л. : ПАІС, 2009. – С. 34.

¹⁰ Там само. – С. 36.

Резюме

Мартьянова Т. С. Прямая дія Конституції України як умова незалежності судової влади.

Стаття присвячена дослідженню принципу прямої дії Конституції України як умови незалежності судової влади. Зауважено, що принцип прямої дії Конституції забезпечує обов'язковий характер нормативно-регулятивних засобів, що містяться в Конституції та регламентують питання незалежності судової влади. Наголошено, що суди повинні мати реальну можливість вирішувати справи на основі Конституції України, в тому числі в разі встановлення протиріччя між Основним Законом і нормативно-правовим актом, що підлягає застосуванню в конкретній справі. Даний підхід допоможе застосувати на практиці принцип прямої дії Конституції і забезпечити реалізацію функціональної незалежності судової влади, особливо судів загальної юрисдикції.

Ключові слова: Конституція України, конституційне право, пряма дія Конституції, нормативно регулятивні засоби, нормативні узагальнення, норма права, принципи, суди загальної юрисдикції, незалежність судів, гарантії правової реалізації.

Резюме

Мартьянова Т. С. Прямое действие Конституции Украины как условие независимости судебной власти.

Статья посвящена исследованию принципа прямого действия Конституции Украины как условия независимости судебной власти. Отмечено, что принцип прямого действия Конституции обеспечивает обязательный характер нормативно-регулятивных средств, содержащихся в Конституции и регламентирующих вопросы независимости судебной власти. Отмечено, что суды должны иметь реальную возможность решать дела на основе Конституции Украины, в том числе в случае установления противоречия между Основным Законом и нормативно-правовым актом, который подлежит применению по конкретному делу. Данный подход позволит применить на практике принцип прямого действия Конституции и обеспечить реализацию функциональной независимости судебной власти, особенно судов общей юрисдикции.

Ключевые слова: Конституция Украины, конституционное право, прямое действие Конституции, нормативно регулятивные средства, нормативные обобщения, норма права, принципы, суды общей юрисдикции, независимость судов, гарантии правовой реализации.

Summary

Martjanova T. Direct action of constitution as a condition of independence of courts.

The author of the article suggests paying attention to the connection between the realization of the principle of the direct action of the Constitution and the functional aspect of the constitutional requirement about the independence of courts. The principle of the direct action of the Constitution is referred to normative-regulative means together with the norms of law. The researcher comes to the conclusion about the necessity to provide courts with the right to directly apply the Constitution in case when a normative-legal act liable to administration conflicts with the Fundamental Law.

Key words: Constitution of the Ukraine, Fundamental Law, direct action of Constitution, normative regulative means, normative generalizations, norm of law, principle, courts of general jurisdiction, independence of courts, guarantee of right realization.